

Kadim ve Cedid Arasında İlimler: İzmirli İsmail Hakkı'nın *Taşnıfu'l-'Ulüm* Adlı Risalesi*

TAHSİN DEMİR

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türkiye
Istanbul Medeniyet University, Institute of Graduate Studies, Turkey

tahsindemir@outlook.com

<https://orcid.org/0000-0002-0096-8746>

Öz

Bu makale, İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1946) Osmanlı Türkçesinde yazmış olduğu *Taşnıfu'l-'Ulüm* adlı risalesini inceleme konusu yaparak bilinen mevcut tek nüshadan hareketle risalenin yazım tarihi, aidiyeti, müstakil olup olmadığı ve içeriği hakkında bilgiler vermeyi amaçlamaktadır. Risalenin literatürdeki yerine işaret etmenin yanı sıra bütünlüğü sağlaması bakımından İzmirli'nin bilimler sistemine dair mülahazalarının yer aldığı *Felsefe-Hikmet* ve *Fenn-i Menâhic* gibi diğer çalışmalarına da kısaca değinildi. Daha sonra İzmirli'nin kendi çağında dolaşımda olan bilgiye ve bilim dallarına bakışı *Taşnıfu'l-'Ulüm* çerçevesinde ortaya konuldu. Risalede ele alınan konular ve temel problemler, İzmirli'nin içerisinde düşünce ürettiği felsefe-bilim dizgesi etrafında belirlenmeye çalışıldı. Böylelikle metnin bağlamı etrafında İzmirli'nin klasik ve modern bilim sınıflamalarına ilişkin yürüttüğü ontolojik/metafizik, epistemolojik ve metodolojik yaklaşımlar tartışıldı. Bilhassa modern dönem bilim sınıflamalarının kritik edildiği bu risalede, müellifin hangi kıstaslardan hareketle Batılı filozofların tasniflerini incelediği, makbul ve yetkin bir sınıflamanın hangi ölçütlere dayanarak tedvin edilmesi gerektiği hususuna belirginlik kazandırıldı. Bu noktadan hareketle İzmirli'nin mevcut bilim şemaları arasında hangi tasnif modelini benimsediği ortaya konuldu.

Anahtar Kelimeler: İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnıfu'l-'Ulüm*, İlimler Tasnifi, Bilim, Klasik İlimler, Modern İlimler, İslam Felsefesi.

Sciences Between Ancient and New: The Pamphlet *Taşnıf al-'Ulüm* by İzmirli İsmail Hakkı

Abstract

This article aims to study the pamphlet *Taşnıf al-'Ulüm* written in Ottoman Turkish by İzmirli İsmail Hakkı (d. 1946), and to provide information on the date the pamphlet was written, its belonging, its individuality, and its content on the basis of its only known copy. In order to ensure unity as well as pointing out the place of the pamphlet in the literature, the article also touches upon the other works of İzmirli such as *Falsafa-Hikma* and *Fann al Manâhic*, which includes İzmirli's thoughts on System of Sciences. Besides, his views on the knowledge and disciplines prevalent in his era are introduced within the framework of *Taşnıf al-'Ulüm*. The main problems and topics discussed in the pam-

phlet are identified within the philosophy-science context through which İzmirli produced ideas. In this way, the ontological/ metaphysical, epistemological and methodological approaches of İzmirli to classical and modern science classifications are discussed in the context of the text. This article, in which the science classifications in the modern period are particularly criticized, also presents the criteria by which the author analysed the classifications of the western philosophers and clarifies the criteria by which an acceptable and ideal classification should be made. Thus, the classification model adopted by İzmirli among the existing science schemes has been put forward.

Keywords: İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnif al-'Ulüm*, Classification of Disciplines, Science, Classical Sciences, Modern Sciences, Islamic Philosophy.

Giriş

Son zamanlarda ilimler tasnifine odaklanan çalışmaların altında yatan temel saikin ekseriyetle kadim olanı keşfetmeye yönelik bir tutum olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda kadim düşünüş tarzı içerisinde üretilmiş pek çok tasnif tarzı üzerine kayda değer çalışmalar yapıldığı dikkat çekmektedir. Buna karşın düşüncenin biçim değiştirdiği klasik ve modern dünya görüşleri arasındaki geçiş süreçlerini yansıtan çalışmalar üzerinde aynı ehemmiyetle yeterince durulduğunu söylemek zor gözükmektedir. Halbuki klasik düşünce yapısının köklü bir şekilde değiştiği, Batı felsefe dünyası ile yoğun temasların yaşandığı Osmanlı'nın son dönemlerindeki tasnif literatürü değişik açılardan incelenmeyi hak etmektedir. Bilindiği üzere bu dönem, Türk düşüncesinin Batı kültürü ile yakın temas kurduğu ve farklı alanlarda yoğun batılılaşma hareketlerine sahne olduğu yüzyıllardır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi düşünürleri Doğu ve Batı arasında yaşanan sarsıntıları dile getirmeye çalışmış ve batılılaşma sürecinin nasıl olması gerektiğine dair analizlerde bulunmuşlardır. Esas itibarıyla Tanzimat devri Doğu-Batı arasında ikiliklerin belirginleştiği özellikle zihni krizlerin yaşandığı bir dönemi temsil etmektedir. Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi sonrasında meydana gelen siyasi, fikri, sosyal ve ekonomik değişimler etnik ve dini temelli Osmanlı'nın yerleşik yapısını sarsmış ve yükselen Batı karşısında derin bir zihniyet buhranına sürüklemiştir. Milletlerin temel referanslarını Batıdan almaya başladığı bu çağda hakim düşünce Batının üstünlüğü iddiasını taşıyordu. Bu durum Tanzimat dönemi aydınlarını bir taraftan imparatorluğu yıkılmaktan kurtarmaya diğer taraftan modernleşme arayışına yöneltmiştir. Aynı şekilde Meşrutiyet yılları da düşünce tarihimizde Batılılaşma sürecinin konuşulup tartışıldığı bir dönemi simgelemektedir.¹ Batı felsefe dünyası ile temasların yaşandığı bu

*Bu makale 2016 yılında tamamlanan yüksek lisans tezimize dayanarak türetilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Tahsin Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," (yüksek lisans tezi). Yalova Üniversitesi, Yalova, 2016. Yaptığı tashihler ve sunduğu önerilerle makalenin olgunlaşmasında

dönemlerde temel sorunlardan biri Avrupa'da gelişen yeni bilim ile İslam arasında nasıl bir ilişki kurulacağı olsa da ana vurgunun modern bilimlerin kullanışlılığı üzerine olduğu görülmektedir.² Tam da bu noktada kadim ve cedid arasında açılan mesafeye dikkatini teksif eden, İslam düşüncesi ile Modern Batı düşüncesi arasındaki ana problemlerle ilgilenen ve yeni bilimlerin elverişliliği meselesi üzerinde yoğun bir teşrik-i mesaisi olan İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946), önemli bir mütefekkir olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyetin kuruluş dönemi arasındaki sancılı süreçte ortaya çıkan sorunlara çözüm arayan İzmirli'nin modern bilimler ve bu bilimlerin tasnifleri ile yakından alakadar olduğu görülmektedir. Darülfünun hocalarından biri olan İzmirli, 17. ve 19. yüzyıllarda Batı felsefesinde üretilen pek çok tasnifi incelemiş ve bu tasnifler üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur.

Gerçekte fikir tarihini uzun süre meşgul eden ilimler tasnifi sorununun tarihi-kültürel arka planda milletlerin medeniyet tasavvurlarının bir ürünü olarak ele alınması mümkündür. İslam düşünce tarihinde ilimler tasnif geleneği ile ilgili geniş bir yelpaze bulunmaktadır. Bu hususta özet bir çerçeve vermek, üzerinde değerlendirmelerde bulunacağımız bağlamın anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Câbir b. Hâyyân (ö. 200/815) ve Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin (ö. 252/866) risaleleri ilimler tasnif geleneğinin ilk numuneleri kabul edilir. Ardından Ebû Naşr el-Fârâbî'nin (ö. 399/950) *İhsâu'l-'Ulüm*, el-Hârizmî'nin (ö. 387/997), *Mefâtihu'l-'Ulüm*, Ebû 'Alî el-Hüseyn b. 'Abdullâh b. 'Alî İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *Fî Aksâmî'l-'Ulûmî'l-'Aklıyye*, Ebû Hâmid el-Gâzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'u 'Ulûmî'd-Dîn* gibi eserleri sınıflandırma çabalarının derinlik kazanarak sürdüğünü göstermektedir. İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *el-Muqaddime*, Molla Lutfî'nin (ö. 900/1495) *Risâle fî 'Ulûmî's-Ser'ıyye ve'l-'Arâbıyye*, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's Sa'ade ve Medînetu'l-'Ulüm*, Kâtib Çelebî'nin (ö. 1067/1657) *Keşfu'z-Zunûn*, Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1145/1732) *Tertibu'l-'Ulüm* adlı eserleri söz konusu tasniflendirme geleneğinin Osmanlı düşünce yapısı içerisinde varlığını devam ettirdiğini kanıtlamaktadır. Geç Osmanlı dönemine geldiğimizde Şehbenderzade Ahmed Hilmi'nin (ö. 1913) *Yeni Mantık, Tevhit İlmi, Allah'ı İnkâr Mümkün*

emeği büyük olan danışman hocam Doç. Dr. Mustakim Arıcı'ya şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca metnin latinizasyonuna katkı veren değerli hocam Doç. Dr. Eşref Altaş'a ve arkadaşlarım İsmail Yurtsever, Mustafa Kırac, Abdulaziz Bilge ve Şevki Bilgehan Ünver'e desteklerinden dolayı içten teşekkürlerimi sunuyorum.

¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 415-424.

² Nazif Muhtaroglu, "Ali Sedad Bey'in Kavâidü't-Tahavvülât Fi Harekâtî'z-Zerrât," 814-815.

müdür?, Babanzade Ahmed Naim'in (ö. 1934) *Felsefe Dersleri, İlm-i Mantık, Mebādī-i Felsefeden 'İlmu'n-Nefs*, Mehmet Ali Aynı'nın (ö. 1945) *İlim ve Felsefe*, İsmail Fenni Ertuğrul'un (ö. 1946) *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali, Büyük Filozoflar, Hürriyet, Çağdaş Materyalizm Mezhebi* gibi eserlerle çağdaş bilim anlayışı ve sınıflamaları dikkate alan çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Ancak zikri geçen son dönem Osmanlı aydınları arasında İzmirli kadar tasniflemeye önem atfeden ve Avrupa'daki bilim şemalarıyla yakından alakadar olan başka bir isme rastlamanın zor olduğunu söyleyebiliriz.

Görüldüğü üzere ilimleri tasnif geleneği varlığını devam ettirmiş ve asrın paradigması içerisinde ortaya çıkan dinamiklerle yeniden organize edilerek günümüze kadar gelmiştir. Bu açıdan ilimleri konumlandırma faaliyetlerini toplumların dünya görüşlerinin bir parçası olarak vücuda gelmiş çalışmalar şeklinde değerlendirmek mümkündür. Tarihsel-toplumsal varlık alanı içerisindeki ilişkilerin, bilimlerin konularına (*mevdū*), meselelerine (*mesā'il*) ve ilkelerine (*mebādī*) etkisi kaçınılmaz olarak vardır. Bununla birlikte düşünce tarihi boyunca ilim dallarının nasıl ve neye göre tespit edilmesi gerektiği hususu önemli bir problem alanı olarak varlığını sürdürmüştür.

Felsefe tarihi boyunca pek çok filozof/düşünür bu sorunu anlamaya, açıklamaya ve çözümlenmeye çalışmıştır. Süregelen tüm bu çabalar ilimleri doğru bir şekilde konumlandırma, amacını belirleme, alanını tespit etme, sınırlarını çizme, mantıksal sıralanışı ile eğitsel yönünü bilme ve birbiriyle ilişkilerini ortaya koyma gibi muhtelif gayelere matuftur. Siyasi, tarihi, içtimaî ve fikri süreçlerdeki evrilmeler bilim sınıflamalarının yönelimine etki etmektedir. Nitekim modern düşünce, klasik kültür bağlamında üretilen tasnif biçimlerini köklü bir şekilde değişime uğratmıştır. Klasik bilim anlayışı ile çağdaş bilim anlayışını birbiriyle sorunlu hale getiren bu değişim, doğal olarak süreç içerisinde klasik dönem tasnif çalışmaları ile modern dönem tasnif çalışmaları arasında belirgin ayrımları ortaya çıkartmıştır. Bilginin organizasyonunda meydana gelen bu değişiklikler, tasnif tarzları arasında anlayış farklılıklarına yol açmıştır. Bu durum tasnif olgusunu klasik ve modern bakış açılarıyla ele alınmayı zorunlu kıldığı gibi geleneksel tasnifler ile modern tasnifler arasında bağlantı kuran çalışmaları da kıymetli hale getirmektedir. Bu kapsamda İzmirli'ye ait olan *Tasnifu'l-'Ulūm* adlı risale, klasik ve modern bilim tasniflerine odaklanması ve uzlaşmacı bir tavırla farklı tasniflerin çerçevesini bir arada ele alması bakımından dikkat çekici bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu

küçük risale, bilhassa yeni yönetime dayalı olarak geliştirilen modern Batı filozoflarına ait tasnifleri soruşturması, değişen yeni bilim sınıflamalarının bağlamını göstermesi ve modern düşüncenin bilimleri nasıl konumlandığını ortaya koyması bakımından önemli veriler içeren bilimsel ve felsefi bir kaynak özelliği taşımaktadır.

1. İzmirli'nin İlimler Tasnifini İçeren Diğer Eserleri

İzmirli, yazdığı eserler ile ilimler tasnifi literatürünü koruyucu bir tarzda sahiplenmiş ve bu geniş külliyata katkı sağlayıcı pek çok entelektüel çalışmada bulunmuştur. O, *Taşnıfu'l-'Ulüm* dışında bilhassa *Felsefe-Ḥikmet* ve *Fenn-i Menāhic* adlı eserlerinde değişik perspektiflere ait bilim taksimlerini ortaya koymuştur. Müellif, *Fenn-i Menāhic*'de³ yer verdiği tasniflere özet olarak değinirken *Felsefe-Ḥikmet* adlı çalışmasında batılı filozofların ve felsefe müelliflerinin sınıflamalarına daha geniş yer vermektedir.⁴ İzmirli, bu eserlerin dışında *Arap Felsefesi*'nde⁵ Arap toplumunda İslamiyet öncesi dönemde yaygın hale gelmiş olan ilimleri incelerken *Yeni 'İlm-i Kelām, Tārīḥ-i Ḥadīṣ* eserlerinde ve *İslam-Türk Ansiklopedisi*'nde İslami ilimler hakkındaki görüşlerini sistemli bir şekilde aktarmaktadır. *Yeni 'İlm-i Kelām*'ın ikinci faslında 'ulüm-i İslamiyye'nin 'ulüm-i 'āliye (yüce ilimler) ve 'ulüm-i āliye (yardımcı ilimler) olmak üzere başlıca iki kısımdan oluştuğunu belirtir.⁶ Yine müellif, *Miyāru'l-'Ulüm*'da 'ulüm-i nākliyye ve 'ulüm-i ākliyye ayrımı üzerinde durarak ilmin çeşitlerine dair genel bir çerçeve sunmaya çalışır.⁷ *İslam Mütefekkirleri İle Garb Mütefekkilere Arasında Mukayese* adlı eserinde ise Doğu ve Batı filozofları arasında karşılaştırmalar yaparak bilgi sistemleri hakkında sentezci bir yaklaşıma izin verecek bir tablo ortaya koyar. Bu çalışmalar dikkate alındığında İzmirli'nin çağın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak modern Batı düşüncesi ile İslam düşüncesi arasında bağ kurmaya çalışan mütefekkir simalarımızdan olduğu söylenebilir.⁸ İzmirli tüm bu eserlerde, klasik ve modern bilimler şeması hakkında genel itibarıyla benzer malumatlar ortaya koymuştur. Denilebilir ki müellif, bilimler sınıflamasına dair bakışını değişik eserlerle fakat hemen hemen aynı cümlelerle ifade etmiştir. *Felsefe-Ḥikmet, Taşnıfu'l-'Ulüm, Fenn-i Menāhic, Yeni 'İlm-i Kelām, Tārīḥ-i Ḥadīṣ* gibi

³ Bacon, Ampere, Comte, Boirac, Spencer gibi batılı filozoflara ait tasniflere ilişkin özet değerlendirmeler için bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Fenn-i Menāhic: Methodologie*, 3-11.

⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-Ḥikmet*, 4-51.

⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Arap Felsefesi*, 3-13.

⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelām I. Kitap*, 69.

⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Miyā'rū'l-'Ulüm*, 2-5.

⁸ Recep Alpyağıl, "İsmail Hakkı İzmirli," 313.

eserlerde, İslami ve modern bilim disiplinler ile ilgili kısa ve sistemli bilgiler aktarmıştır. Bu bağlamda müellifin diğer eserlerinden farklı olarak *Taşnifu'l-'Ulüm* adlı risale, ister bir eserin devamı ister başlı başına müstakil bir çalışma olsun sadece bilimler tasnifine hasredilmiş olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Ancak yeri gelmişken risalede İzmirli'nin örnek aldığı modern bilim sınıflamalarından "Boirac Tasnifi"nin yer almaması mühim bir eksiklik olarak hatırlanmalıdır. Dolayısıyla bu küçük hacimli risale, İzmirli'nin makbul bulduğu modern bilim tasnifini içermemesi nedeniyle tek başına müellifin bilim şemasını ortaya koymakta yetersiz kalmaktadır. Bu durum İzmirli'nin bilimleri sınıflama bakışını ortaya koymak için ilgili diğer eserleriyle birlikte daha bütüncül bir çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Buradan hareketle *Taşnifu'l-'Ulüm*'un İzmirli'nin bilimler anlayışını doğru bir şekilde ortaya koymakta gerekli fakat yeterli bir çalışma olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Şu halde ilimler tasnifi ile ilgili bahislere muhtelif eserlerinde yer veren İzmirli'nin bilhassa modern bilim sınıflamalarıyla yakından ilgilendiği ve Batı felsefesine vakıf olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nihayetinde çeşitli eserlerinde ilimler tasnifi ile ilgilenen İzmirli'nin, hem kendisinden önceki hem de çağdaş literatüre ve tartışmalara vakıf olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Çalışmamız gereği İzmirli'nin yukarıda kısaca değindiğimiz diğer eserlerine yeri geldikçe atıfta bulunmakla beraber burada *Taşnifu'l-'Ulüm*'u merkeze alarak bilgi vermekle iktifa edeceğiz.

2. *Taşnifu'l-'Ulüm* Risalesine Dair Bazı Malumat

Taşnifu'l-'Ulüm, Süleymaniye Kütüphanesinin İzmirli İsmail Hakkı Bölümünde (İ.İ.H.B.) 3759 numarada kayıtlı olup bilebildiğimiz kadarıyla tek nüshadan oluşmaktadır. Defter özelliğindeki bu muhtasar risale *rik'a* olarak kaleme alınmış olup toplam yedi varaktan müteşekkildir. Risalenin sonunda müellifin kendi isminin bulunması ve muhtevanın İzmirli'nin tasnif çalışmalarını ele aldığı diğer eserleriyle aynı olması eserin aidiyetini kuşkuya yer vermeyecek şekilde ortaya koymaktadır.⁹ Risalenin yazılış tarihi hakkında herhangi bir malumat bulunmamakla birlikte İzmirli'nin bu risaleyi Darülfünun Edebiyat veya İlahiyat Fakültelerinde ders verdiği dönemlerde veya öncesinde yazmış olması muhtemel gözükmektedir. Zira İzmirli'nin Darülfünun'da görev aldığı zaman dilimi ile *Fenn-i Menâhic*, *Felsefe-Ḥikmet* gibi tasnif çalışmalarının yer aldığı çalışmaların yazılış tarihi arasında paralellik bulunmaktadır. Diğer taraftan önemli bir husus da

⁹ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnifu'l-'Ulüm*, v.7a.

Taşnîfu'l-'Ulûm'da, müellifin benimsediği ve makbul bir sınıflama olarak değerlendirdiği Emile Boirac (1851-1917) tasnifi yerine Niels Henrik David Bohr (1885-1962) tasnifinin bulunmasıdır.¹⁰ Bohr sınıflaması, tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece *Taşnîfu'l-'Ulûm*'da geçmektedir. Bu durum risalenin, Boirac tasnifinin geçtiği *Fenn-i Menâhic* adlı eserin yazılış tarihi olan 1329/1911'den önce yazılmış olma olasılığını arttırmaktadır.

Risaleye dair bir diğer güçlük ise, müellifin dile getirdiği düşüncelerin kendisine mi yoksa ele aldığı filozoflara mı ait olduğu hususunu belirtmemesi ve incelediği tasnifleri tasvir ederken herhangi bir kaynak aktarmamasıdır. Bunun yanı sıra risalenin bağımsız bir çalışma olup olmadığı başka bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. *Taşnîfu'l-'Ulûm*'un ilk sayfasında başlıktan hemen önce yer alan ve daha önceki bir konunun devamı izlenimi veren kısa bir pasajın varlığı, eserin tek başına müstakil olup olmadığı hususunda belirsizliğe neden olmuştur.¹¹ Bu durumdan hareketle risalenin bir eserin devamı veya o eserin içerisinde ilimler tasnifine ayrılmış bir bölüm olduğu şeklinde iddialar ortaya atılmıştır.¹² Söz konusu bu iddialara, ilgisiz pasajın başka bir defter/eserden kalan veya artan kısım olma ve müellifin bu arta kalan kısımları yazmaktan vazgeçerek veya bu kısımları başka bir yere taşıyarak defteri tamamen ilimler tasnifine ayırmış olabileceği hususu da eklenebilir. Ayrıca risalenin *-Fenn-i Menâhic*'ten önce yazılmış olma ihtimalinin kabulü kaydıyla- müellifin bilim sınıflamalarına ilişkin mülâhazalarını bir araya toplama iradesinin bir sonucu olarak kaleme alındığı da ileri sürülebilir. Bu olasılıklardan hangisi doğru olursa olsun "*Taşnîfu'l-'Ulûm*" başlığının hemen üstünde asılı duran pasaj dikkatli bir şekilde incelendiğinde müellif tarafından üstünün çizildiği hemen fark edilecektir.¹³ Dolayısıyla biz bu durumu dikkate alarak eserin müstakil muhtasar olabileceği kanaatine sahibiz.

Esasında İzmirli, *Taşnîfu'l-'Ulûm*'da bazı tasnif ve *enmûzec* müelliflerinin yaptığı gibi bir literatür değerlendirmesi yapmaktadır.¹⁴ Bu risalenin farklı yanı bilhassa modern eserleri de incelemesinde yatmaktadır. Müellifin risaleyi isimlendirirken terminolojik olarak ilimleri sınıflama geleneğinde

¹⁰ Müellifin Boirac tasnifine dair görüşleri hakkında daha geniş bilgi için ilgili çalışmaya bkz. Tahsin Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," (yüksek lisans tezi), 84-90. İzmirli İsmail Hakkı, *Fenn-i Menâhic: Methodologie*, 9-11; İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-Hikmet*, 22-25; İzmirli İsmail Hakkı, *Metodoloji*, 24-25.

¹¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnîfu'l-'Ulûm*, v. 1a.

¹² Mehmet Şeker, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Tasnif-i Ulûm Adlı Eseri," 150.

¹³ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnîfu'l-'Ulûm*, v. 1a.

¹⁴ Mustakim Arıcı, "Temel Problemler Ekseninde Tasnîfu'l-ulûm ve Enmûzecü'l-ulûm Literatürleri," 22-35.

yaygın bir şekilde kullanılan *taşnîfu'l-'ulûm* ifadesini kullanmayı tercih ettiği söylenebilir. Bununla birlikte *taşnîfu'l-'ulûm* yazarları eserlerini her bilgiyi onaylayan bir tavırla yazmaz, aksine eserlerini organize ederken kendi çağında üretilen bilgiyi tanımayı ve epistemolojik değerini saptamayı hedeflerler. Böylelikle tasnif sahibinin, kendi döneminde dolaşımda olan bilgiyi ve bilim dallarını dikkate alarak bir sınıflama işlemine girdiği söylenebilir.¹⁵

3. Risalenin Kapsam ve İçeriği

Taşnîfu'l-'Ulûm'da kapsamlı tasnifler sunmayan İzmirli, felsefe-bilim tarihi açısından önemli sayılacak bir yaklaşımla İslami ve modern sınıflama biçimlerini birlikte derli toplu bir şekilde ele almaktadır. Bu durum risaleyi ele aldığı konular bakımından, klasik/dini dönem tasnifleri ile modern/yeni dönem tasnifleri şeklinde iki perspektif içerisinde bölümlenmeye imkan sağlamaktadır. İzmirli'nin modern bilim sınıflamalarını kritik ettiği ve Aristoteles'ten (MÖ 322) başlayarak sırasıyla Francis Bacon (1561-1626), André Marie Ampere (1775-1836), Auguste Comte (1798-1857), Herbert Spencer (1820-1903) ve Bohr gibi filozofların tasnif anlayışlarını incelediği kısımlar birinci bölüm olarak ele alınabilir.¹⁶ Bu kısımlarda İzmirli, modern bilim tasniflerini eksik veya yetersiz bulduğu taraflarıyla değerlendirmeye almış ve makul bir sınıflamanın sınırlarını belirginleştirmeye çalışmıştır. Müellifin İslam dünyasında kabul gören ve tarihsel süreç içerisinde beyan ve tedvin edilmiş ilimleri *'Ulûm-i İslâmîyye* ve *'Ulûm-i Dâhîliyye*¹⁷ şeklindeki taksimlerle aktardığı yerler de ikinci bölüm olarak incelenebilir.¹⁸ Buna rağmen İzmirli, bu risalesinde her ne kadar dinî ilimlere değinmiş olsa da ağırlıklı olarak modern sınıflamaları tartışmaktadır. Öyle görünüyor ki zikri geçen risale, muhteva ve tertip çerçevesi dikkate alındığında ilimler tasnifi yazım geleneğinin bir devamı olarak okunmayı hak edecek hususiyetlere sahiptir.¹⁹

Antik Yunan'dan başlayan ve ağırlıklı olarak modern tasniflerden bir seçki sunan mezkur risale; müellifin gayesi, ne tür tasnifleri tercih ettiği, hangi filozofları veya düşünürleri önemseydiği, tasnif yazım geleneğinde hangi çizgiye yakın durduğu ve tartıştığı tasnifler bağlamında ne tür

¹⁵ İhsan Fazhoğlu, "Taksîm ve Tasnîf Çanağında: Bilginin Zâtî ve Bilimlerin İtibârî Birlik'i," *İDE Akademi Ders Notları*.

¹⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnîfu'l-'Ulûm*, v. 1a-5a.

¹⁷ Bu ifade ilk olarak Hârizmî'nin *Mefâtîhu'l-'Ulûm* adlı eserinde geçmektedir. Bkz. İlhan Kutluer, "Hârizmî," 222.

¹⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnîfu'l-'Ulûm*, v. 5a-7a.

¹⁹ Arıcı, "Temel Problemler Ekseninde Tasnîfu'l-'ulûm ve Enmûzecü'l-'ulûm Literatürleri," 13-61.

sorulara cevap aradığı gibi hususları göstermesi bakımından önemli bulgular içermektedir.

3.1. Klasik İslami İlim Tasnifleri

İzmirli'ye göre bir ilim, kendisine en fazla katkı vermiş milletlerden tevarüs edilir. Başka bir ifadeyle her millettten terakki ettikleri ilimler alınır. Buna göre en fazla ilim alınan kavim Yunanlılardır. Yunanlılardan felsefe, tıp ve astronomi ilimleri alınırken edebiyat ve tarih gibi ilimler kadim Hintliler ve İranlılardan alınmıştır.²⁰ İzmirli, Müslümanların ilimlerle münasebetinde üç dönem olduğunu ileri sürer: Birinci dönem, Müslümanların Arap toplumunda ve coğrafyasında tanıdıkları belagat, nücüm (astroloji), tıp gibi ilimlerdir.²¹ İkinci dönem, Kur'an, hadis, fıkıh gibi doğrudan doğruya Müslümanların İslam düşüncesine bağlı olarak kendilerinin ortaya koyduğu ilimlerdir. Üçüncü dönem ise, İslam medeniyetinin diğer milletlerle karşılaşması sonucunda Müslümanların kabul ederek yararlandıkları ilimleri kapsamaktadır.²²

Müellif, İslam beldelerinde felsefe yerine kelim, ahlak ve tasavvuf; sosyoloji yerine fıkıh ilimlerinin olduğunu belirterek özgün bir İslami tasnifin evvelden var olduğunu ifade eder. Ona göre, bilim sınıflamaları felsefi ilke ve yöntemler üzerinden yapıldığı için İslami ilimler ihmal edilmiş ve Müslüman filozoflar Aristoteles'i esas alarak akli tasnifler yaptıkları için bu ilimleri gerektiği gibi konumlandıramamışlardır.²³ İslami ilimler taksiminin oluşmamasında İslam filozoflarının akli tutumları etkili olmuştur. Bu durum Müslüman düşünürler tarafından üretilen sınıflamaları, hakim Aristotelesçi çizginin ürettiği felsefi tasnifler karşısında ikincil plana itmiştir. Oysa İzmirli'ye göre, Müslümanlar eskiden beri İslami ilimler ve dâhilî ilimler şeklindeki ikili sınıflamayı esas almışlardı. İslami ilimler, bizzat Müslüman toplumların oluşturduğu ve şekillendirdiği ilimler olup yüce ilimler ve yardımcı ilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yüce ilimler Kur'an-ı Kerim, hadis ve fıkıh gibi amaçları bakımından tamamıyla şer'î nitelik taşıyan ilimlerdir. Amaca hizmet görevi gören yardımcı ilimler ise bir kısmı lügat, nahiv, edeb gibi Arap dil ilimleri iken bir kısmı da tarih, coğrafya gibi hem Müslümanların hem diğer milletlerin katkısıyla oluşmuş

²⁰ İzmirli İsmail Hakkı, "İslam'da Felsefe,"10.

²¹ "Ulûm-ı Arabiyye için ayrıca bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Arap Felsefesi*, 7.

²² İzmirli İsmail Hakkı, "İslâm İlimleri," *İslam-Türk Ansiklopedisi*, 1:17-25; İzmirli İsmail Hakkı, *Tarih-i Hadis*, 4-5.

²³ İzmirli İsmail Hakkı, *Tasnîfu'l-'Ulûm*, v. 6a.

müşterek ilimlerdir.²⁴ Müellif, Müslüman olmayan milletlerin ortaya koyduğu dâhili ilimleri ise şöyle sıralar: Matematik, fizik ve konusu insan olan nefsanî ilimler (tarih, dil, sosyoloji ve felsefe). Bu sıralamadan sonra İzmirli, dâhili ilimlerin tasnif edilirken kelami anlayışın esas alınarak yapılması gerektiğini savunur.²⁵ Ona göre coğrafi ve ictimai bir yapının içerisinde akli muhakemelerin sonucunda ortaya çıkan dâhili ilimler, ancak aklın canlı ve dinamik bir konum kazandığı kelami bir kavrayışla tasnif edildiğinde isabetli olacaktır. Çünkü kelami yöntem, akli bir bakışla hadiseleri hakikatlerine uygun bütüncül bir şekilde istidlali çıkarımlarla idrak etmeyi mümkün kılmaktadır.²⁶ Müellif, ilm-i kalam düşüncesinin yeni felsefe anlayışı etrafında çağın ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmesi gerektiği görüşündedir.²⁷ Bu durumun, bağlamların farklılığı göz ardı edildiği takdirde medeni ilimler içerisinde kalam ilmine yer veren el-Fârâbî'yi ihsas ettirdiği söylenebilir.²⁸ Bu çerçevede İzmirli kalam ilmini elverişli ilimler arasında görmekte ve bu ilmin, sahip olduğu özellikler itibariyle eski ve yeni arasında bağ kurmaya olanak sağladığını düşünmektedir. Nitekim son dönem kalam alimleri, yeni Avrupa medeniyetini incelemek, anlamak ve sorgulamak amacıyla kalam ilminin devrin ihtiyaçlarını dikkate alarak yenilenmesi gerektiği konusunda ekseriyetle hemfikirdir.²⁹ Hiç kuşkusuz kalamdaki yenilenme hareketinin en önemli temsilcisi olan İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserinde mevcut felsefeye ve asrın ihtiyaçlarına uygun bir kalam ilminin yazımına ihtiyaç olduğunu öne sürmektedir. Müellife göre kalam ilminin temel ilkeleri ve konuları sabit kalmakla birlikte açıklama biçimi ve kanıtlama yolları değişebilmektedir.³⁰ Esasında İzmirli, klasik kalamda kullanılan metotlarının bir kısmının yeni felsefede yenilenerek kullanıldığının farkındadır. Nitekim o, çağdaş yöntem ve yaklaşımların önceden İslami ilimlerde var olduğunu, René Descartes (1596-1650), Bacon ve Stuart Mill (1806-1873) gibi filozofların illet kanunu ile ilgili öne sürdükleri delillerin

²⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnıfu'l-'Ulûm*, v. 6a-7a. Benzer ifadeler için müellifin diğer eserlerine bkz (cümle içinde kısaltma akışı bozabilir). İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm I. Kitap*, 71-73; İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-Hikmet*, 20-21; İzmirli İsmail Hakkı, *Miyâ'rû'l-'ulûm*, 2-5. Ayrıca müellifin klasik İslami ilimler tasnifine dair görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," 91-107.

²⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnıfu'l-'Ulûm*, v. 7a.

²⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm I. Kitap*, 59.

²⁷ İzmirli İsmail Hakkı, "İslam'da Felsefe Yeni İlm-i Kelâm," 43.

²⁸ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, 107-112. (tercüme kullandığımız için kullandığımız eserde ne şekilde veriliyorsa o şekilde kalmalı.)

²⁹ Said Özervarlı, "Son Dönemde Kalam İlminde Metot," (doktora tezi), 121.

³⁰ Özervarlı, "Son Dönemde Kalam İlminde Metot," 125-127.

Müslümanlar tarafından evvelden kullanıldığını belirtir.³¹ Öyleyse müellifin, yeni felsefe tetkikleri neticesinde klasik kelimelerin ilminin bağlamının değiştiği sonucuna vardığını iddia etmek mümkün gözükmemektedir.

Toparlayacak olursak, İzmirli Müslümanlar arasında dini ilimler sisteminin önceden var olduğunu; ancak İslam filozoflarının Aristotelesçi yaklaşımları merkeze alan felsefi sınıflamalar yüzünden yeterince geliş(e)mediğini düşünmektedir. Müellifin bu düşüncesi, dinî ilimlerin kendi içerisindeki taksiminden ziyade Müslümanların dinî ilimleri de içeren kapsamlı özgün ilimler taksimine sahip olmadığı şeklinde anlaşılabilir. Bu açıklamalar, İzmirli'nin felsefi tasnif geleneğinden çok dinî tasnif geleneğine yakın durduğunu gösterdiği şekilde anlaşılabilirse de gerçekte müellifin felsefi çizgiyi doğrudan karşısına almadığı, hatta iki sınıflama biçimini kuşatacak tek bir sınıflama modelini oluşturma çabasında olduğunu söylenebilir.³²

3. 2. Modern Bilim Tasnifleri

İzmirli, bilim sistemlerini ele aldığı eserlerinde genel itibariyle modern düşünce tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkan tasniflere daha geniş yer vermiştir. *Felsefe-Hikmet, Taşnifu'l-'Ulüm, Fenn-i Menâhic, Yeni 'İlm-i Kelâm* gibi pek çok eserinde çağdaş filozofları ve felsefe müelliflerini gündemine almıştır. Modern bilim felsefesi, ekolleri ve yöntemleri ile yakından ilgilenen İzmirli, çoğunlukla yeni bilim sınıflamalarını eksik bulduğu yönler üzerinden öne çıkararak kritik etmeyi tercih etmiştir. İzmirli'nin Batıdaki tasnif çalışmalarıyla yakından ilgilenmesi hususu kapsamlı bir çalışmayı gerektiren bir soru olmakla birlikte en temeldeki amacının kadim ve cedid dünya arasındaki gerilimi aşmak olduğu ifade edilebilir.³³ Ele alınan isimler incelendiğinde bu durum hemen fark edilecektir. Bu bağlamda yöntem arayışında olan İzmirli'nin Batıdaki çalışmalara yöntem krizini aşmaya çalışan Bacon ile başlaması oldukça manidar gözükmemektedir. Yeni tasnif çalışmalarında öne çıkan konu esaslı yaklaşımı benimseyen ve bilimlerin tasnifinde konu (mevdu') merkezli bir tutum takınan müellif *Taşnifu'l-'Ulüm* risalesinde Bacon, Ampere, Comte, Spencer ve Bohr gibi Batılı filozofların tasniflerini ele alarak çıkarımlarda bulunur. Batıdaki tasnif çalışmalarını kendi gündemine taşıyan müellifin gerçekte, bu kısa risale boyunca değişik sınıflama tarzları üzerinden kendi görüşlerini sistemli bir şekilde aktardığı

³¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni 'İlm-i Kelâm*, 45-46.

³² İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnifu'l-'Ulüm*, vr. 5^a.

³³ İzmirli'nin modern tasnifleri hangi açılardan incelediğine ve hangi filozofları kritik ettiğine dair bkz. Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," 33-90.

söylenbilir. Dolayısıyla aşağıda hem ele alınan tasnifleri ana hatlarıyla değerlendirmek hem de müellifin bilimler sistemi hakkında geliştirdiği ana ilkeleri ve argümanları belirginleştirmek istiyoruz.

İzmirli, *Taşnıfu'l-'Ulüm*'un giriş cümlesinde “‘Ulüm-i muhtelifeye yekdiglerinden mevd(z)û'ları i'tibâriyle temâyüz eder...” diyerek ilimlerin konularına göre ayrılması ve tanımlanması gerektiğini belirtir.³⁴ Ona göre, farklı hakikat sahalalarının varlığı, ilimleri doğuran ana etkidir. Çünkü İzmirli, Aristoteles'in *gayeci* sınıflama çizgisinde uyumsuzluklar ve sorunlar olduğunu düşünmektedir.³⁵ Denilebilir ki müellifi modern bilim sistemlerini yakından tetkik etmeye iten saiklerden biri, konu (mevdû') esaslı yaklaşımın yeni bilim sınıflamalarının temel karakteri olmasıdır.³⁶

İzmirli, yeni bilim sınıflamaları çerçevesinde ilk olarak Francis Bacon'ın tasnifini ele alır ve bu sınıflamayı üç madde üzerinden eleştiriye tabi tutar. Birinci hata filozofun hafıza, hayal ve akıl güçleri şeklinde zihnî melekeleri dikkate alan bir sınıflama modeli geliştirmiş olmasıdır. Çünkü insan zihninin bu güçleri bütün bilimlerde ortaktır. Bu sebeple, bütün bilimlerin içerdiği bu üç kuvvete göre yapılacak bir tasnif muteber/geçerli olamaz. İkinci hata Bacon'ın şiiri bir bilim olarak kabul etmesidir. Oysa şiir, sahip olduğu özellikler itibariyle bir bilim değildir. Üçüncü hata ise, amaçları ve içerikleri bakımından farklı olan tabii tarih ile medenî tarihin aynı grup içerisinde değerlendirilmesidir. Halbuki bu iki bilim birbirine yabancı olup kategorik olarak aynı grupta yer almaları mümkün değildir.³⁷ Görüldüğü üzere İzmirli, Bacon'ın tasnifini ana ilkeler, kategorik ayrımlar, nitelikler ve yöntemler üzerinden eleştiriye tabi tutarak niçin geçerli bir sınıflama modeli olamayacağını gerekçeleriyle serimlemektedir.

Risalede tasnifi ele alınan diğer bir kişi Ampere'dir. Bilindiği gibi İzmirli, Türkçe literatürde Ampere tasnifinden bahseden ilk kişidir.³⁸ Müellif, Ampere'in konu eksenli sınıflama şeklini doğru bulmakla beraber bilimlerin

³⁴ İzmirli İsmail Hakki, *Taşnıfu'l-'Ulüm*, v. 1a. Benzer ifadeler için müellifin diğer eserlerine bkz. İzmirli İsmail Hakki, *Felsefe-Hikmet*, 8; İzmirli İsmail Hakki, *Fenn-i Menâhic: Methodologie*, 3.

Bu eserin orijinalinin Fonsegrive'e (ö. 1917) ait olduğu ve bazı bölümlerin Emile Boirac'dan alıntı olduğu şeklindeki iddialar için ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 436.

³⁵ İzmirli İsmail Hakki, *Taşnıfu'l-'Ulüm*, v. 1a. Benzer ifadeler için müellifin diğer eserlerine bkz. İzmirli İsmail Hakki, *Felsefe-Hikmet*, 9.

³⁶ İzmirli'nin modern bilim sınıflamalarıyla ilgilenme nedenleri için bkz. Demir, “İzmirli İsmail Hakki'ya Göre İlimler Tasnifi,” 36-40.

³⁷ İzmirli İsmail Hakki, *Taşnıfu'l-'Ulüm*, v. 2a. Benzer ifadeler için müellifin diğer eserlerine bkz. İzmirli İsmail Hakki, *Felsefe-Hikmet*, 9; İzmirli İsmail Hakki, *Fenn-i Menâhic: Methodologie*, 6. Ayrıca Bacon Tasnifi hakkında geniş bilgi için bkz. Demir, “İzmirli İsmail Hakki'ya Göre İlimler Tasnifi,” 40-47.

³⁸ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, 140.

sayısını yüz yirmi sekize çıkarmakla hata ettiği ve silsile-i meratibi kaybetmesi nedeniyle dengeyi koruyamadığı görüşündedir.³⁹ Böylece oldukça kapsamlı olan Ampere sınıflaması da İzmirli açısından makbul ve tam olma özelliğine sahip değildir.

İzmirli'nin *Taşnıfu'l-'Ulüm*'da diğer tasnif sahiplerine nispetle fazlaca yer verdiği kişi pozitivist filozof Comte'tur.⁴⁰ Filozof, bilimleri öncelikle soyut/mücerret ve somut/müşahhas olarak ikiye ayırır ve sınıflamasını "genelden koştukça karmaşıklığın artması" ilkesi üzerine oturtur. Böylece her bilim bir üst bilime varlığını borçlu olup ilkelerini oradan almaktadır.⁴¹ İzmirli, Comte tasnifinin belkemiğini oluşturan bu ilkeyi "...umüm tenâkuş ettikçe, terkib tezâyud ediyor..." şeklinde formüle etmektedir.⁴² Müellif, Comte tasnifinin itibari olmadığını, bilimler, olgular arasındaki ilişkiyi dikkate aldığını ve tarihi silsileye uygun olduğunu belirtmesine rağmen bu sınıflamada sorunlar görmekte ve söz konusu sınıflamayı farklı açılardan eleştirmektedir.

İzmirli, ilk olarak Comte'un bilimler arasına koyduğu genel ve özel sebepler ilkelerini eleştirir. Çünkü Comte, bilimleri sınıflandırırken merkeze koyduğu bu ilkeler arasında ikna edici bir ayırım yapamamış ve olayları açıklarken sadece terkip bağlamında fark bırakmakla hata etmiştir. İkinci husus, Comte'un gerekli şart ve yeterli şartı aynı görmesi ile ilgilidir. İzmirli'ye göre alt ilimler, üst ilimlerin varlığı için zorunlu şart olsa bile yeterli şart özelliği gösteremezler.⁴³ Matematiği en umumî ve en *başit* ilim olarak kabul eden Fransız filozofuna müellifin üçüncü eleştirisi de tüm alemi matematiğe, dolayısıyla sayıya indirgemesine yöneliktir.⁴⁴ İzmirli'ye göre, matematik alemin oluşmasının zaruri şartı olsa da Comte'un iddia ettiği gibi yeterli ve tam bir şart niteliğinde değildir.⁴⁵ Müellifin dördüncü eleştirisi de, soyut ilkeler ile somut olayların tam olarak

³⁹ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnıfu'l-'Ulüm*, v. 2a. Benzer ifadeler için müellifin diğer eserlerine bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Fenn-i Menâhic: Methodologie*, 6; İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-Hikmet*, 10. Ayrıca Ampere Tasnifi hakkında geniş bilgi için bkz. Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," 48-53.

⁴⁰ Comte tasnifi hakkında geniş bilgi için bkz. Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," 54-62.

⁴¹ Metafizik ilminin tarihi konumu ve hiyerarşik değeri için bkz. Ömer Türker, "Metafizik: Varlık ve Tanrı," 603-654.

⁴² İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnıfu'l-'Ulüm*, v. 3a.

⁴³ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnıfu'l-'Ulüm*, v. 3a-4a. Benzer ifadeler için müellifin diğer eserlerine bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-Hikmet*, 12.

⁴⁴ L. Levey-Bruhl, *Auguste Comte Felsefesi ve Sosyolojisi*, 39.

⁴⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnıfu'l-'Ulüm*, v. 3a-4a. Benzer ifadeler için müellifin diğer eserlerine bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-Hikmet*, 12.

açıklanamayacağıdır. Halbuki İzmirli için varlığı açıklamaya yarayacak olan kısım da burasıdır. Bu bağlamda bilhassa Comte'un varlığı açıklaması gereken noktayı atlaması İzmirli açısından büyük yanığı olarak değerlendirilmiştir.⁴⁶ Müellif için "varlık" probleminin göz ardı edilmesi veya açıklanamaması Comte tasnifinin en belirgin kusurlarından biri olarak görülür. Diğer yandan *metafizik*in bir bilim olarak kabul edilmemesi sorun niteliği taşır. Comte'un insan ruhunun metafizik gerçeklere değil pozitif gerçeklere ulaşabildiğini iddia etmesi yanlış bir tutum olarak görülür. Çünkü İzmirli'ye göre, insan ruhu olayları açıklayabilir ve bu olaylardan genel kanunlar çıkarabilir.⁴⁷ Dolayısıyla Comte'un insan ruhunun ilk nedenlerin bilgisine ulaşamayacağı tezine karşılık İzmirli, insan ruhunun ilk nedenler bilgisini elde edebileceği görüşündedir. Bu çerçevede müellifin beşinci eleştirisinin *metafizik*in bir bilim olarak kabul edilmemesine yönelik olduğu söylenebilir. Comte, metafizikçilerin metafiziğin ilkeleri hususunda bir anlaşmaya varamamaları yüzünden bu ilmin sistematik bir özelliğe sahip olmadığını ileri sürmesine karşın İzmirli bu iddiayı "metafizikçilerin aralarında ittifak olmaması, ittifak olmayacağı sonucuna götürmeyeceğini" söyleyerek cevaplar.⁴⁸ İzmirli, pozitivizm açısından mutlak olanın deneyle araştırılabilir olmadığını ve insan ruhunun mutlak hakkında bütün şüpheleri yok edecek yeterli bilgiye sahip olmadığını, ancak buradan hareketle metafizik gerçeklere ulaşamayacağı sonucunun çıkmayacağını belirtir.⁴⁹ Bu açıklamalardan hareketle Comte'un fizikötesi alanı dışlayan ve olgusal bir temelden hareketle oluşturulan bilim sınıflamasının İzmirli tarafından metafizik, epistemik ve metodolojik yönlerden tenkit edildiği, yapılan bu kritiklerin bir yönüyle pozitivizm ve materyalizm reddiyesi içerdiği ifade edilmelidir.

Bilimleri konularına ve belirli bir düzene göre soyut, soyut-somut ve somut şeklinde üçe ayıran Spencer'in sınıflaması genel itibariyle Comte'un sınıflamasına benzerlik gösterse de birçok yönden farklılıklara sahiptir. Spencer yaptığı bilim tasnifinde Comte'u eleştirir ve bazı bilimlerin hem soyut hem somut olabileceğini söyler. Spencer'ın bu yönünü takdir eden İzmirli, filozofun sınıflamasında bilimlerin mahiyetler bakımından da farklılık gösterdiğini ileri sürer.⁵⁰ Bununla birlikte müellif, Spencer'ın

⁴⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *Tasnîfu'l-'Ulûm*, v. 4a. İzmirli İsmail Hakkı, *Metafizik*, 42.

⁴⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Metafizik*, 37-38.

⁴⁸ Bayram Ali Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, 159.

⁴⁹ İzmirli İsmail Hakkı, *Metafizik*, s. 39.

⁵⁰ İzmirli İsmail Hakkı, *Tasnîfu'l-'Ulûm*, v. 4a-5a. Benzer ifadeler için müellifin diğer eserlerine bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Fenn-i Menâhic: Methodologie*, 8; İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe-Hikmet*, 13-18.

yaptığı çalışmalar ile mantık ilmine eski itibarını geri kazandırdığını düşünse de Comte gibi fizikötesi alanda suskun kalmasından ötürü onu eleştirir ve metafizik alanı dışlamasını kusurlu bulur.⁵¹ Dolayısıyla İzmirli'nin Comte ve Spencer tasnifine ilişkin eleştirilerini metafiziğin olmayışı üzerine yoğunlaştırdığı dikkat çekmektedir. O, bu iki düşünürün bilim sınıflamalarının, fizikötesi problemlere ilişkin durumları açıklayamadığı görüşündedir. Bu kapsamda İzmirli, Comte ve Spencer'ı "varlık" alanını boş bırakmaları ve metafiziği bilinemez olarak kabul etmeleri yönlerinden tenkit etmektedir. Bu nedenle Spencer'ın bilim tasnifi, Comte tasnifinin eksiklerini ortadan kaldırmak gibi bir amaca sahip olsa da İzmirli açısından aynı çıkmaza düşmekten kurtulamamıştır.⁵²

İzmirli, Bohr'un tasnifine sadece *Taşnifu'l-'Ulüm* risalesinde değinmiştir. Bu tasnif daha önce yapılan Comte ve Spencer'ın bilimleri sınıflama biçimlerinin bir devamı niteliğindedir. Bohr da bilimleri Comte gibi soyut bilimler ve somut bilimler şeklinde iki sınıfa ayırır. Bu sınıflamada soyut bilimler *basit* iken, somut bilimler daha karışık bir yapıdadır.⁵³ Müellif, Bohr tasnifi ile ilgili herhangi bir eleştiride bulunmayıp yalnızca Bohr'un Spencer tasnifini yeniden gözden geçirmesiyle kendi bilim sınıflamasını şekillendirdiğini ve bu iki sınıflamanın birbirine benzediğini ifade etmekle yetinmektedir. Bunun yanı sıra Bohr sınıflamasının ayırt edici yönlerinden biri de pratik bilimlere yer vermesidir. İzmirli'nin aktardığına göre, Bohr somut ve soyut şeklindeki ilimlere genel itibariyle nazari ilimler; topçuluk, mimarlık, makinecilik gibi uğraşlara da ameli ilimler demektedir.⁵⁴

Yukarıda sunulan çerçeve esas alındığında İzmirli'nin konu merkezli ilimler tasnifini, gaye merkezli Aristotelesçi ilimler tasnifine mukabil olarak sunduğu göze çarpmaktadır. Ancak, konu merkezli ilimler tasnifinin de meşşai gelenekte ön planda tutulduğu kimi İslam filozoflarının çalışmalarında görülebilir.⁵⁵ Ayrıca makalenin ekinde sunduğumuz İzmirli'ye göre ilimler tasnifini veren tabloya bakıldığında ilimlerin akli ve nakli olarak ayrıldığı dikkat çekmektedir. Bu tasnifte İslami (nakli) ilimlerin yüce ve yardımcı (alet) ilimler şeklinde iki kısımda incelendiği

Ayrıca Spencer tasnifi hakkında geniş bilgi için bkz. Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," 64-69.

⁵¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnifu'l-'Ulüm*, v. 5a. Ayrıca Bohr tasnifi hakkında geniş bilgi için bkz. Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," 70-73.

⁵² Müellifin Comte ve Spencer tasnifleri arasındaki farkları geniş bir şekilde ele aldığı *Felsefe Dersleri* adlı eserine bkz.

⁵³ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnifu'l-'Ulüm*, v. 5a.

⁵⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Taşnifu'l-'Ulüm*, v. 5a.

⁵⁵ Ömer Türker, "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi," 63-91.

görülmektedir. Şu halde İzmirli'nin sunduğu bu tasnif şemasının da benzer bir şekilde gayeci bir ayrıma sahip olduğu ileri sürülebilir. Gerçekte müellif tarafından yapılan bu ayrımın arka planında konudan ziyade ilimleri elde etme metodunun bulunduğu söylemek kabildir. Diğer taraftan Batıda ilimler tasnifi üzerine yapılan çalışmalara yakından bakıldığında İzmirli'nin sınırlı sayıda tasniflerle ilgilendiğini ve bu risale bağlamında çıkarımlarının da zayıf kaldığını vurgulamak yerinde olacaktır. Nitekim 19. yüzyılda Jeremy Bentham'dan (1748-1832) Ampere'ye, William Whewell'den (1794-1866) Comte'a, Spencer, William Wundt'tan (1832-1920) Karl Pearson (1857-1936) ve Charles Sanders Peirce'e (1839-1914) kadar pek çok tasnifin arkasında, bilimsel bilginin daha kapsamlı olarak yeniden organize edilmesini hedefleyen epistemik amaç ile uluslararası koordinasyonda verimliliği esas alan bürokratik anlayışın yer aldığı ileri sürülmektedir.⁵⁶ Bu hususlar risalenin, 19. yüzyıldaki bilimsel tasnif anlayışlarının amaçlarını ve biçimlerini ortaya koymakta yetersiz kaldığını göstermektedir.

Sonuç

İzmirli'nin klasik ve modern felsefi formasyonunu en iyi yansıtan çalışmalarından biri olan *Taşnıfu'l-'Ulüm* adlı küçük risale, biri İslami diğeri modern olan iki perspektifi bir arada sunmaktadır. Risale, modern bilim tasniflerine ait yaklaşım ve yöntemleri, klasik düşünce geleneğiyle mukayese yapmaya imkan verecek şekilde kaleme alınmıştır.⁵⁷ Bu yönüyle *Taşnıfu'l-'Ulüm*, bilimler sınıflama tarihindeki ana perspektifleri vermekte ve yeni bilim sistemlerinin teorik çerçevesini analiz etmektedir. Denilebilir ki risale, kadim ve cedit arasında yapılacak bazı değerlendirmeleri mümkün kılacak bir tarzda organize edilmiştir. Öte yandan çalışmanın diğeri bir özelliği, Doğu-Batı konsepti içerisinde İzmirli'nin dayandığı öncülleri ve sınıflama modelini bütüncül olarak ortaya koymaya hizmet etmesidir. Risale, İzmirli'nin modern kültür kaynaklı tasnifler ile İslami kültür kaynaklı tasnifler arasında hangi tasnif modelleri ile yakından ilgilendiğini gösteren bilgiler içermektedir. Ayrıca farklı tasnif geleneklerini bir arada sunan mütefekkirin, sentezci bir bilme tavrı sergilediğine de işaret etmektedir. Ancak *Taşnıfu'l-'Ulüm* özelinde belirtecek olursak "Boirac Tasnifi"nin olmaması bu risaleden hareketle İzmirli'nin bilim şemasını tam olarak ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Müellif açısından Boirac tasnifi

⁵⁶ Celal Türer, "Charles Sanders Pierce'ün Bilimler Tasnifine Dair Bir Taslak," *İDE Akademi Ders Notları*.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için müellifin *İslâm Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkilere Arasında Mukâyese* adlı eserine bakınız.

matematik, fizik, doğa ve moral bilimleri şeklinde bütünlüğü sağlaması bakımından muteber bir özelliğe sahiptir.⁵⁸ Bu nedenle müellif, *Taşnıfu'l-'Ulüm* ile birlikte *Felsefe-Hikmet*, *Fenn-i Menâhic* gibi eserlerinde yer verdiği Bacon, Ampere, Comte, Spencer gibi filozofların bilgiyi sınıflama ilkelerini ve tarzlarını bütünlüğü sağlayamamaları bakımından eksik görmektedir. Bu tespit risaleyi, müellifin ilgili diğer eserleriyle birlikte ele almayı ve mukayeseli bir okumayı zorunlu kılmaktadır. Söz konusu eksikliğe rağmen İzmirli'nin, *Taşnıfu'l-'Ulüm*'da fazla tafsilata girmeden ortaya koyduğu argümantasyon ile makbul bir tasnifin sınırlarını belirginleştirdiğini söyleyebiliriz. O, eserde bilim sınıflamaları için belirlediği tertip, silsile, metot, konu ve metafiziksel gereklilik gibi ilkelerle doğru ve yetkin bir tasniflendirmenin nasıl olması gerektiğine dair felsefi ve bilimsel değerlendirmeler ışığında bir perspektif ortaya koymaya çalışmıştır. Bununla birlikte farklı tasnif sistemleri arasında doğru olanı belirleme şeklindeki bir tutumu yeğleyen müellifin kendine özgü bir bilimler sınıflaması geliştirdiğini söylemek zor gözükmemektedir. Öte taraftan İzmirli'nin bilimler dizgesi çerçevesinde yazdıkları daha çok "nakilci" bir mahiyet göstermektedir. Tasniflendirme ve bibliyografik bilgiyi önemseyen⁵⁹ İzmirli'nin bu çalışmaları, sadece terminolojik aktarımlardan ibaret olmayıp, diri bir zihnin yüksek ilmi birikimle yaptığı süzücü ve irdeleyici değerlendirmeleri içeren özetleyici bir yöne sahiptir. Bu bağlamda İzmirli, sadece tasnif kültür geleneğini iyi aktaran değil, aynı zamanda metne doğrudan müdahale eden ve yorumlarda bulunan bir düşünürdür. Bundan ötürü müellifi, pasif bir aktarıcı yerine doğru bir nakilci ve etkin bir yorumcu olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Çünkü onun metin içerisindeki yorumları, çağın düşünce ve yaklaşımlarını, problem ve arayışlarını ortaya koyacak kadar mühim bir karakter taşımaktadır.⁶⁰ Elbette İzmirli'nin gözüyle yapılan bu değerlendirmelerin ve eserin zihniyetinin çağdaş düşünce yapısı içerisindeki tam bir analizi ve müellifin yeni düşünce yapısını ne düzeyde sahipli bir şekilde kavradığı hususu ayrı bir araştırma sorusu olarak beklemektedir. Böyle bir çalışma pek çok problem etrafında kapsamlı bir soruşturmayı elzem kılmaktadır. Daha spesifik olarak incelediğimiz bu risale, müellifin ve dönemin ilmi zihniyetini yansıtmaları bakımından önemli verilere sahip olsa da

⁵⁸ İzmirli, *Fenn-i Menâhic: Methodologie*, 10; *Felsefe-Hikmet*, 22.

⁵⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 406.

⁶⁰ Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," 114.

belirttiğimiz araştırma sorusuna açıklık sağlayacak hususiyetlere sahip değildir.

Netice itibariyle düşünürün günümüze intikal eden ve derlemeci yönü ağır basan *Taşnıfu'l-'Ulûm* adlı risalesi; bir yönüyle tasnif külliyatına dair özet bilgiler içermesi, bir yönüyle yeni bilim tasniflerinin yönelimi hakkında-sınırlı da olsa- yapılan tahlilleri barındırması ve diğer yönüyle de modern bilim-bilgi sistemlerini ortaya koyarak tasniflendirme çabalarının gelip dayandığı noktayı göstermesi bakımından oldukça ilginç bulgulara sahip bir çalışma olarak kabul edilmelidir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:	Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek / Grant Support:	Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

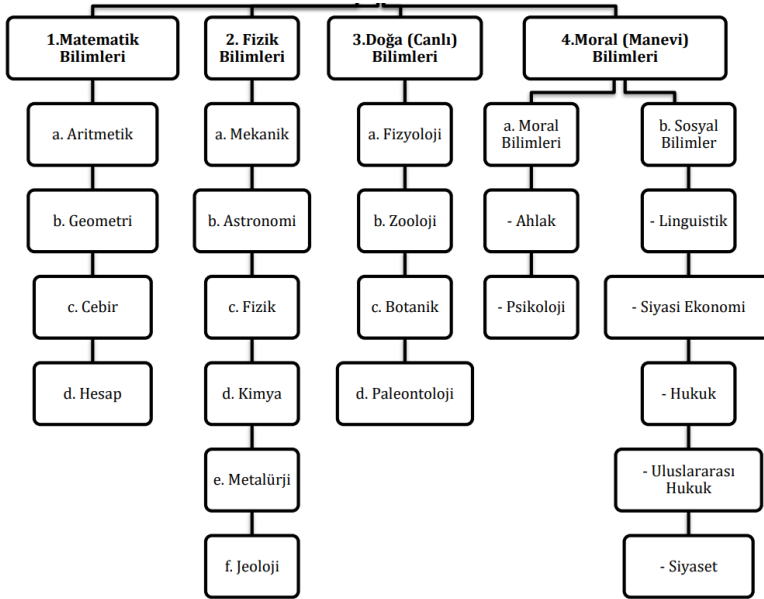
- Arıcı, Mustakim. "Temel problemler Ekseninde Taşnıfü'l-ulûm ve Enmûzecü'l-ulûm Literatürleri." *İlimleri Sınıflamak: İslam Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Mustakim Arıcı, içinde, 13-61. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri, Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Demir, Tahsin. "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi." Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, Yalova, 2016.
- Fârâbî. *İlimlerin Sayımı (İhsâu'ul Ulum)*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Divan Kitap, 2011.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Taksîm ve Tasnîf Çanağında: Bilginin Zâtî ve Bilimlerin İtibârî Birlik'i." *İDE Akademi Ders Notları*.
<https://www.ide.org.tr/TR/detail/20202021akademidersleri2%20> (16 Kasım 2020).
- İzmirli, İsmail Hakkı. "İslam İlimleri." *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi, 1941, 1:17-24.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Arab Felsefesi*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331-1329/1912-1913.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Felsefe Dersleri*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330/1912.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Felsefe-İtikmet*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333/1914-1915.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Fenn-i Menâhic: Methodologie*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1911.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İslam Mütefekkirleri ile Garb Mütefekkirleri Arasında Mukâyese*. sad. S. Hayri Bolay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981.

- İzmirli, İsmail Hakkı. *Metafizik*. Haz. Refik Ergin. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Metodoloji*. Haz. Refik Ergin. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Mi'yāru'l-'Ulūm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler, İİHB, no. 3743, 1315/1897-98.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Seb'ilurreşād*. İstanbul: Bab-ı Ali Daire-i Mahsusa, 1333/1914-1915.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Tārīh-i Hadīs*. İstanbul: Darulfünun Matbaası, 1340/1922.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Taşnīfu'l-'Ulūm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İİHB, no. 3759
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni 'İlm-i Kelām I. Kitap*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1339-1341/1920-1921.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelām*. haz. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- "İzmirli İsmail Hakkı." *Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak-feylosof simalardan seçme metinler 2*. Der. Recep Alpyağıl, içinde 291-317. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Levey-Bruhl, L. *Auguste Comte Felsefesi ve Sosyolojisi*. Çev. Z. Fahri Fındıkoğlu. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1970.
- Muhtaroglu, Nazif. "Ali Sedad Bey'in Kavâidü't-Tahavvülât Fi Harekâti'z-Zerrât." *İslam Felsefesi Filozoflar ve Eserler*. Çev. Mustafa Yalçınkaya. Ed. K. El-Rouayheb ve S. Schmidtke, içinde 807-834. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Öner, Necati. *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*. İstanbul: Divan Kitap, 2012.
- Özerverarlı, M. Said. "Son Dönemde Kelam İlminde Metot." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1994.
- Şeker, Mehmet. "İzmirli İsmail Hakkı'nın Tasnif-i Ulūm Adlı Eseri." *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Sempozyum (1996):149-155.
- Türer, Celal. "Charles Sanders Pierce'nün Bilimler Tasnifine Dair Bir Taslak." *İDE Akademi Ders Notları*, <https://www.ide.org.tr/TR/detail/20202021akademidersleri2%20> (16 Kasım 2020).
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi." *İlimleri Sınıflamak: İslam Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Mustakim Arıcı, içinde, 63-91. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Türker, Ömer. "Metafizik: Varlık ve Tanrı." *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, içinde, 603-649. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2013.

EK-1: Taşnıfu'l-'Ulüm'da Geçen Modern Bilim Tasnifleri

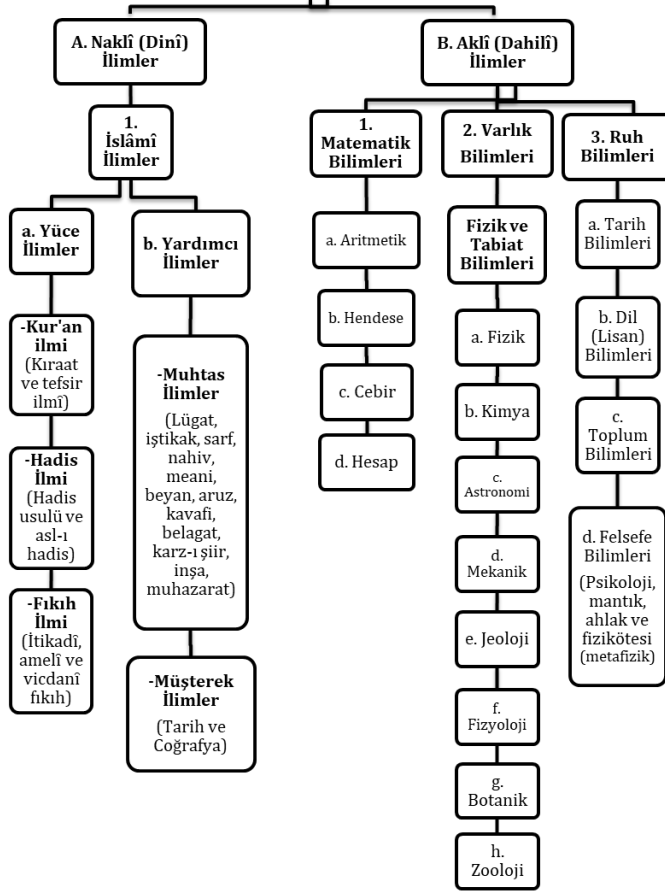

EK-2: İzmirli'nin Makbul Bulduğu Boirac Tasnifi⁶¹

⁶¹ Ek-2 ve Ek-3 İzmirli'nin tasnif ile ilgili eserlerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Bu hususta geniş bilgi için bkz. Demir, "İzmirli İsmail Hakkı'ya Göre İlimler Tasnifi," 84-107.

EK-3: İzmirli'nin Tasnifi

EK-4: İzmirli'nin Taşnıfu'l-'Ulüm Risalesi

1a

'Ulüm-i muhtelife yekdiglerinden mevdü'ları itibariyle temayüz eder. Tanımlaması ve tettebbu' olunması kabil olan bir mevdü'-i mutemâyiz meydana çıkınca bir 'ilm-i maşşusun varlığı anlaşılır, taşnîf-i 'ulüm temâyuz-i 'ulüma mübtene olduğundan 'imleri mevdü'ları itibariyle taşnîf etmek evfak ise de felâsifenin bu bâbda nokta-i nazarları ayrı olduğundan her biri kendi meslek-i felsefî nokta-i nazarına göre 'ulümü taşnîf etmiş ve bundan dolayı 'ulüm muhtelif surette taşnîf olunmuştur.

Aristo 'ulümü iki sınıfa ayırıyor: 'ulüm-i nazariyye (hikmet-i nazariyye), 'ulüm-i 'ameliyye (hikmet-i 'ameliyye). 'Ulüm-i nazariyye riyâdiyyât, tabî'iyât, ilâhiyyât (felsefe-i ülâ, mâ ba'de't-tabî'a) dan; 'ulüm-i 'ameliyye 'ilm-i ahlâk, 'ilm-i tedbir-i menzil, siyâsetten ibarettir.

Aristo taşnifinde mevđü'dan ziyade gayeyi nazar-ı itibara alıyor. Aristo'nun taşnifinde bir intisak bulunmuyor. Aristo'nun taşnif-i 'ulümu hakkında küttab-ı Arab ile küttab-ı Efrenç ihtilaf ediyorlar. Küttab-ı Arab'a göre yazdığımız vech ile 'ulüm iki büyük kısma; küttab-ı Efrenç'e göre 'ulüm üç büyük kısma ayrılıyor: 'ulüm-i nazariyye, 'ulüm-i 'ameliyye, edebiyât (şi'r ve hitâbet). Bu ihtilafa mebni Efrenç'e göre Aristo'nun ancak naşş veya kânün nam kitabı mantık kitabıdır; şi'r ve hitâbet namıyla yazmış olduğu diğer iki kitabı, mantık kitabı değildir: Ebvâb-ı mantık altıdır: Mekûlât, 'ibâre (kağiyye), tağlilât-ı evvel (kıyâs), tağlilât-ı şevânî (burhân), el-mevâğî, (cedel) muğâlağa. Mantıkiyyîn-i 'Arab'a göre, şi'r ve hitâbet 'ulüm-i mantıkiyyedendir. Ebvâb-ı mantık bu ikisiyle beraber sekiz bâbdir.

Felsefe-i cedide müessisi Bacon 'ulümu zihn-i beşeriyyenin kuvâ-yı selâşesine göre taşnif ediyor, 'ulümu başlıca üç büyük sınıfa ayırıyor: hâfıza 'ulümu, mutehayyile 'ulümu, 'âkile 'ulümu. Hâfıza 'ulümu târih, mutehayyile 'ulümu şınâ'ât-ı nefise veya şi'r, 'âkile 'ulümu felsefe ile riyâdiyyattır. hâfıza 'ulümu olan târihe iki mevđü' gösteriyor: 'Âlem-i hâricî, hayât-ı beşeriyyeye ait vâkı'ât. Birinci mevđü'dan bahşeden 'ilm, târih-i medenî; ikinci mevđü'dan bahşeden 'ilm, târih-i tabîî oluyor. Bacon, felsefeye üç mevđü' gösteriyor: Beşer, tabî'at, ilâh. Buna mebni felsefeyi üç 'ilme ayırıyor: 'İlmu'l-beşer, 'İlmu't-tabî'yye, 'İlmu'l-ilâh. 'İlmu't-tabî'yyeyi de tabî'yyât ile mâ ba'de't-tabî'yyâta ayırıyor:

'İllet-i fâ'iliyye ile 'illet-i mâddiyyeyi tabî'yyâta, 'illet-i şüriyye ile 'illet-i gâ'iyeyi mâ ba'de't-tabî'yyâta mevđü' gösteriyor. Ansiklopedi müessisinden ve Fransız riyâdiyyünundan D'lambert ansiklopedide bu taşnifi kabul ediyor.

2a

Fakat Bacon'un bu taşnifi nakıs görülmüş ve ber vech-i ati itiraza uğramıştır:

- 1- Her 'ilm kuvâ-yı selâşeyi istimal ettiğinden 'ulümu kuvâ-yı selâşeye göre taşnif etmek tam değildir.
- 2- Târih-i medenî ile târih-i tabîî yekdiğerine yabancı olduğundan her ikisini bir takımında zikretmek doğru değildir.
- 3- Şınâ'ât-ı nefise veya şi'r 'ilm olmadığı halde, bunu 'ulüm meyanında zikretmek doğru değildir tabirince bu taşnif, itibardan nakıstır.

Fransız 'ulemâ-i tabî'atından Ampere, nefis-i insânî için kabil-i tahsil olan hakayıkla kaffesini taşnif maksadıyla 'ulümu mevđü'ları itibariyle taşnif ediyor ve başlıca iki mevđü' buluyor: 'Âlem-i mâddî veya 'âlem-i hâricî, 'âlem-i nefsi veya 'âlem-i ma'nâ. 'Âlem-i mâddiden bahşeden 'ilme 'ulüm-i kiyâniyye, 'âlem-i nefsiyyeden bahşeden 'ilme 'ulüm-i nefsâniyye diyor. Kâffe-i ma'ârif-i beşeriyye bu iki kısmın altında münderiç oluyor. Ampere, 'ulüm-i kiyâniyyede iki mevđü' gösteriyor. Mâdde-i gayr-i 'udviyye, mâdde-i 'udviyye. Mâdde-i gayr-i 'udviyyeden bahis olan 'ulüma asıl 'ulüm-i kiyâniyye, mâdde-i 'udviyyeden bahis olan 'ulüma 'ulüm-i 'udviyye diyor. Riyâdiyyât ve fizikiyyât aşl-ı kiyaniyyattan, tabî'yyât 'udvâniyyattandır. 'Âlem-i nefis veya 'âlem-i ma'nâya

ait olan vâkı'atı yine ikiye ayırıyor. Vâkı'at-ı ma'neviyyenin kendisinden bahseden aşıl 'ulüm-i nefsanıyye, âşârından ve tecelliyât-ı zâhiresinden bahsedene 'ulüm-i ictimâ'ıyye diyor. Böylece her birini yeniden taqsım ederek 'ulümü yüz yirmi sekize kadar çıkarıyor. Ampere, bu hususta nebâtiyyündan meşhur Joseph'in taşnîf-i nebâtisini numune edinmiştir. Fi'l-vaki Ampere, 'ulümü mevdu'ları itibariyle taqsım etmiş ise de bila faide 'ulümü yüz yirmi sekize iblağ ettiğinden, taşnîfde silsile-i merâtib ve intizamı kaybetmiştir. Bundan dolayı bu taşnîf de tam ve makbul bir taşnîf görülmemiştir.

Felsefe-i işbâtiyye vâdı'ı Auguste Comte 'ulümü evvela ikiye ayırıyor: 'Ulüm-i muşahhâş veya taḥbîkiyye, 'ulüm-i mucerrede veya aşliyye. Kozmografya, târiḥ-i tabî'î, 'ilmu'l-cevv, (âşâr-ı 'ulviyye) 'ilmu'l-ard, 'ilmu'l-beşer ve sâire 'ulüm muşahhâşadandır. Auguste Comte, 'ulüm-i aşliyyeyi taşnîfte mulâhazât-ı şelâşeyi nazar-ı i'tibâra almıştır.

- 1- Tabî'inde en basîḥ olan vâkı'at en 'âmmdır.
- 2- Her şımf-ı mevcüd, kendinden daha basîḥ olan şımf-ı mevcüda mütevakkıftır.
- 3- Mevdu'un terkîbi, ne nispette tezâyud ederse o nisbette mevdu'u tanımak güç olur.

Buna mebnî Auguste Comte, en külli ve en basîḥ olan a'dâd ve işkâl kânûnundan bed' ederek en mürekkep ve en hâşş olan beşeriyyenin hayât-ı ictimâ'ıyyesi kânûnuna kadar 'ulüm-i sitte-i aşliyyeyi meydana koymuştur. Silsile-i 'ulüm-i aşliyye şöyledir: Riyâdiyyât, felekiyyât (heyet), fizik, kimya, 'ilmu'l-hayât, 'ilm-i ictimâ'.

Auguste Comte, 'ulüm-i aşliyyeyi kavânîn-i tabî'iyenin tezayüd eden hususiyet ve terkib esaslarına tevfikân taqsım ve tanzîm ediyor ve mulâhazat-ı selase-i sabıkayı nazar-ı itibara alıyor. Mülâhaza-i ula mucibince en 'âmm olan vâkı'at en basîḥ olan vâkı'at ile mebsuten mütenasib oluyor. Mesela hâdişât-ı felekiyye hâdişât-ı fizîkiyyeden, hâdişât-ı fizîkiyye hâdişât-ı hayâtiyyeden ve hâdişât-ı hayâtiyye hâdişât-ı ictimâ'ıyyeden daha basîḥ ve daha 'âmmdır. Mülâhaza-i saniye mucibince mâdde-i câmide mâdde-i zî-hayâta mevkuḥfun 'aleyhdır.

3a

Vâkı'at-ı fizîkiyye, vâkı'at-ı 'udviyyenin şartıdır. Mülâhaza-i saliseye göre vâkı'at-ı ictimâ'ıyye vâkı'at-ı 'udviyyeden, vâkı'at-ı 'udviyye vâkı'at-ı fizîkiyye daha mürekkebdir, daha hâşşdır. Tanınması daha güçtür. Auguste Comte, 'ulümü mevdu'larına göre taşnîf ediyor fakat 'ulümü öyle bir silsile ile tertib ediyor ki o silsilede 'umüm tenâkuş ettikçe, terkib tezâyud ediyor. Her 'ilm kendinden sonra olan 'ilmin şartı oluyor. İşbu silsile-i 'ulümde her 'ilm kendini takip eden 'ilimden daha basîḥ, daha 'âmm, daha kadîm, daha sehlü'l-ma'rifedir. Mâ-ba'dına müteallik değildir; kendini sebk eden 'ilimden bilakis daha mürekkep, daha hâşş, daha cedîd, daha şa'bu'l-ma'rifedir. Mâ-ḳabline mütealliktir. 'ilmu'l-nefs'e ait olan mesailin kâffesi fizyoloji-i dimağının bir kısmı olmakla 'ilmu'l-nefs 'ilmu'l-hayâta da dahildir. Ayrı bir 'ilm değildir. 'ilm-i

mantık da  ar aik-i  ilmiyyeden başka bir Őey değildir,  ilm-i ahl ak  ilm-i ictim a iyyeden ayrılamaz. M  ba‘de‘t- atb iyyeye vusul kabil değildir.  ul m-i aşliyye h adis atın env ‘-i muhtelifesini idare eden  av n ni keŐf eder,  ammidir, m cerredir.  ul m-i ta b kiyye, keŐf olunan  av n ni ta b k eder. HaŐŐdır, muŐa h aŐdır. Mesela fizyoloji-i  um m  (‘ilmu’l-a‘z ),  ilm-i mucerred, ‘ilmu’l-beşer ve  ilm-i iktis ad  ilm-i muŐa h asdır. Keza felekiyy t ve fizik,  ilm-i mucerred; kozmografya ve ‘ilmu’l-cevv,  ilm-i muŐa h asdır.

Auguste Comte, silsile-i  ul m arasında ta bi yyet ( um m  ve huŐuŐi) nisbetleri buluyor. En  amm olan  ilm ta k b ettiği daha h aŐŐ olan  ilm i in Şart oluyor. Birinci derecede k ffe-i  ul mun Şartı riy diyy t oluyor.  unk  h av ŐŐ-ı riy diyye en bas t tir, en  ammidir. Sonra  um m ten kus, ter k b-i tez yud etmek  zere sırasıyla felekiyy t, fizik, kimya, hay t, ictim a   imlerye geliyor. Auguste Comte’un bu taşnifi i‘tib r  bir taşnif değildir. Bu taşnif hem silsile-i  ul mu, hem beyinlerinde olan m tekebil nisbetleri, hem tera k kiyy t-ı t rihiyyeye ait olan tertibi iŐ ar ediyor. H adis at arasındaki nisbet-i hak kayy g steriyor.  ul m arasındaki bu nisbeti hi bir  ilm te arr  etmiyor. İŞte bu nisbeti te arr  eden  ilme felsefe diyor. Felsefe, tensik-i  ul m oluyor. Auguste Comte’a g re daha bas t  olan v k ‘a daha m reккеb olan v k ‘anın Şartı, aŐlı olmakla kalmıyor; belki h adis at-ı m reккеbe h adis at-ı bas t ya irc ‘ olunuyor. Aralarında terk bten başka bir fark kalmıyor. Bu d stur mucibince en  al  olan h adis at yani h adis at-ı nefsiyye ve hay tiyye, en bas t  olan h av ŐŐ-ı riy diyyeye irc ‘ olunuyor.  Alemden her Őey  aded-i mi d ardan ibaret kalıyor. Bu halde  aded mi d ardan daha m cerred olmakla  aded  alemin kanunu olmakla beraber  alemin maddesi oluyor.  Alemleri takdim ediyor. HiŐab ile cebirden ibaret olan  ilm-i a‘d d, hi bir  ilme muhta  olmaksızın taŐŐil olunabiliyor. Hendese ancak  ilm-i a‘d da, miŐanik de  ilm-i a‘d d ile  ilm-i hendeseye muhta  olur. H ak yık-ı  adediyye ve hendese  av n n-i miŐanikiyyeye tabi değildir.  av n n-i miŐanikiyye Őimdikinden başka bile olsa h ak yık-ı  adediyye ve hendesiyyeye birer hakikattir. Fa at  av n n-i  adediyye ile  av n n-i hayyiz (mek n) en hakikat halde mevcudiyetleri fark ve kabul olunmadık a muv zenet ve harekete ait olan h adis atı (h adis at-ı miŐanikiyye)yi anlamak, izah etmek kabil olamaz. Bu minval  zere h adis at-ı felekiyye de  av n n-i riy diyye ( adediyye, hendesiyye, miŐanikiyye) ye tabi olduğu gibi ayrıca da cazibe kanununa tabidir. H adis at-ı fizikiyye de  av n n-i riy diyye ve felekiyyeye⁶²

4a

tabi olduğu gibi  av n n-i dar riyye ve elektrikiyye gibi  av n n-i fizikiyyeye tabidir, h adis at-ı kimyeviyye  av n n-i riy diyye ve felekiyye ve fizikiyyeye tabi olduğu gibi  av n n-i kimyeviyye denilen  av n n-i maŐŐuŐaya tabidir. H adis at-ı riy diyye de  av n n-i riy diyyenin ve felekiyye ve fizikiyye ve kimyeviyyeye tabi olduğu gibi  av n n-i fizyolojiye de tabidir. H adis at-ı

⁶² İzmirli burada k Őeli parentez ile bir dipnot vermiştir.

(*)  unk  h adis at-ı ar diyyenin k ffesi ‘ar ın hareketiyle ecr m-ı semaviyyenin hareketinden neŐet eden teŐir t ile m teessirdir.

ictimâ'iyye zikr olunan kavânînin kâffesine tabi olduğu gibi, kavânîni-ictimâ'iyyeye de tabidir. Bu düstur mucibince sâfil-i 'âlî için şart dâurî olur ise de bundan şart kâfi (tâmm) olması lazım gelmez şart-ı dâurî başka, şart-ı kâfi başkadır. Fî'l-vaki havâşş-ı riyâdiyye olmaksızın 'âlem teşekkül edemez. Havâşş-ı riyâdiyye 'âlem için bir şart-ı dâurîdir. Fakat bundan havâşş-ı riyâdiyyenin 'âlemi taqdîm etmesi şart-ı kâfi (tâmm) olması lazım gelmez. Hâdişât-ı müşahhâşayı kavânîni- mücerrede, izâh-ı tâmm ile izâh edemez. Daima iş bu noktayı öğrenme ciheti kalır: Kavânîni- mücerrede her iki şüret mümkün olduğu halde bir hâdise-i müşahhâşayı diğer bir hâdise-i müşahhâşaya niçin ve nasıl tercih ediyor? Müreccih kimdir? 'ulûm-i mücerrede bu noktayı halletmez. Halbuki varlığı icab edecek olan nokta budur. Auguste Comte, târîh-i 'ulûm ile ihticâc ederek mezhebini te'yid ediyor ve taşnîf-i 'ulûm ile mezhebini itmam ediyor. Halbuki taşnîf-i 'ulûmda kabul ettiği bu şık ânifen beyan olunduğu vechle tam değildir. Saniyen Auguste Comte, hâdişât arasında bulunan tâbi'iyet ('umûm ve huşûş) neticesinde fî'l-aşl hâdişâtın ittihadını istintac ediyor da kâffe-i hakâyık-ı hâriciyye, anâsır-ı riyâdiyyeye ircâ oluyor. Halbuki hâdişât arasında bulunan tâbi'iyet ('umûm ve huşûş) nisbetlerinden hâdişât-ı basîte ile hâdişât-ı mürekkebe arasında terkişiden başka bir fark kalmamak lazım gelmez.

Spencer da 'ulûmu mevdu'ları itibariyle taşnîf ediyor ve 'ulûmda bir tertib gözetiyor. Fakat Auguste Comte'un taşnîfini intifâd ediyor. Auguste Comte'un mücerred 'addettiği 'ulûm-i aşliyyenin hepsi Spencer'a göre mücerred değildir. 'ulûm-i riyâdiyye Auguste Comte'a göre 'ulûm-i mücerrede olduğu halde Spencer'a göre 'ulûm-i riyâdiyye kısmen mücerred, kısmen mücerred müşahhâsıdır. Auguste Comte, hareket ve kuvâ kanunlarına mücerred olan nazariyyattan bâ'îş olan mihanik-i 'akliyi riyâdiyyeden 'addettiği cihetle, / ⁶³ 'ilm-i a'dâd, hendese, cebir-i mücerred, 'ilm-i mihanik-i 'akli mücerred müşahhâsıdır. Felekiyyât müşahhâş, fizik ve kimya mücerred müşahhâş, 'ilm-i hayât ile ictimâ' müşahhâş olur.

Spencer hakâyık-ı üç sınıfa ayırıyor: Hakâyık-ı mücerrede, hakâyık-ı mücerrede-i müşahhâsa, hakâyık-ı müşahhâsa ve bunlardan bahseden 'ulûmda da 'ulûm-i mücerrede, 'ulûm-i mücerrede-i müşahhâsa, 'ulûm-i müşahhâsa diyor. 'Ulûm-i mücerredenin mevdu' hâdişâtın ve hâdişâtın husule geldiği mevcudattan tamamıyla ayrı olan nisbetlerdir. Hâdişât ancak bu nisbetler vasıtasıyla

5a

mütecellî olur. Bu nisbetler mücerredin şuveridir. Ne hâdişât ve ne mevcudât değildir, vâkı'ât veya mevcudun en 'âmm olan şeraitidir. Riyâdiyyât ve mantık gibi. 'Ulûm-i mücerrede-i müşahhâşanın mevdu'u huşûle geldiği mevcudâtından ayrı olan hâdişâttır. Mihanik, fizik, kimya gibi. 'Ulûm-i müşahhâşanın mevdu'u, mevcudâtın kendileridir. Felekiyyât, 'ilmu'l-arâ, 'ilmu'l-hayât, 'ilm-i ictimâ', 'ilm-i nefis gibi.

⁶³ İzmirli burada nedenini belirtmediği "16" şeklinde bir numara vermiştir.

Spencer mantıki mevki-i hakikiyesine iade etmiştir. Çünkü 'ilm-i mantık; fikri, yine fikir dahilinde tetkik ettiğinden en mücerredir. Riyâdiyyât; fikri mevdu'ların en mücerredi olan 'aded veya hayyiz üzerinden tetkik eder, 'ulüm-i sâire; fikri, mevdu'lar üzerinden tetkik eder. 'ulüm-i şelâşenin mevdu'ları olan haqâyık-ı mücerrede, haqâyık-ı mücerrede-i müşahhâşa, haqâyık-ı müşahhâşa 'amm olduğu gibi hâşş da oluyor. 'ulüm-i şelâşe tecrîdin derecâtına göre yekdiğerinden temayüz eder. 'ulüm-i mücerrede, kavânin-i şuver; 'ulüm-i mücerrede-i müşahhâşa, kavânin-i müessirât; 'ulüm-i müşahhâşa kavânin-i âşârdır.

'Ulüm-i şelâşe arasında mahiyetleri itibariyle fark vardır. 'ulüm-i şelâşenin şu'abâtı yekdiğerinden 'umüm itibariyle mütemeyyiz olur. Spencer da Auguste Comte gibi, mâ ba'de't-ı tabiyyeden sukût ediyor. Spencer'ın taşnîfi de Bohr tarafından intikad edilmiştir. Bohr da Auguste Comte gibi 'ulümü evvela ikiye ayırıyor: 'Ulüm-i mücerrede, 'ulüm-i müşahhâşa. Mücerred olan 'ilm-i basit, müşahhâş olan 'ilm-i muhteliştir. Bohr, 'ulüm-i mücerredeyi ta'dil ile 'adedini yediye iblağ ediyor: Mantık, riyâdiyyât, mihanik veyahut fizik mihanikî, fizik veya fizik cüz'i ferdî, kimya, 'ilmu'l-hayât, 'ilmu'n-nefs.

Mantık en külli, en asli olan mebâdiyi müstemildir. Riyâdiyyât, kavânin-i kemmiyi ta'yin eder, mihanik ecsâmın hareketını tayin eden kuvvete ait olur.

Fizik harekât-ı cüz'i ferdiyyeye, kimya münhasıran imtizâc ve tahtlil-i kimyeviyyeye, 'ilmu'l-hayât hâdisât-ı hayatiyyeye taalluk eder. 'ilmu'n-nefs, hâdisât-ı mâddiyyeden ayrı olan hâdisât-ı rûhiyyeyi bildirir; nefsi-i insaniyyeye taalluk eder. Mâ'mâfih aşı-ı hâdisât-ı mâddiyye ve rûhiyye kavâninini bildiren 'ilm, dörde râci' olur: Mihanik, fizik, hayât, nefsi.

Mantık ile riyâdiyyât, eşya-i haqîkanın tabi'ini ayrı anlamaya hadim yegane alandır. Kimya fizikin bir cüz'üdür. Felekiyyât, mihanikin mahtal-i tahtbiki olan 'ilm-i müşahhâş, 'ilmu'l-cevv, mihanik ve fizik kânunlarıyla idare olunan hâdisât-ı bildiren bir 'ilm-i müşahhâş, 'ilmu'l-arđ, fizik ile 'ilmu'l-hayâtı mutedâmmın bir 'ilm-i müşahhâş, 'ilm-i ictimâ' ve 'ilmu'l-elsine münhasıran nefsi-i insaniyyeye müteallik bir 'ilm-i müşahhâştır. Gerek 'ulüm-i mücerredeye ve gerek 'ulüm-i müşahhâşaya 'ulüm-i nazariyye, 'ulüm-i ameliyyeye şina'ât veya funun denir. Topçuluk, mimarlık, makinecilik gibi işte en meşhur olan taşnifler bunlardır.

Felâsifinin taşnîfi meslek-i felsefi üzere mübtteni olduğundan taşniflerde 'ulüm-i İslâmiyye zikr olunmamıştır. Mamafih 'ulüm-i İslâmiyye, 'ale'l-'umüm 'ulüm-i dîniyye ve lisâniyye 'ulüm-i nefsiyye tahtında mündericidir.

6a

Ehl-i İslâm'da felsefeye bedel 'ilm-i kelâm ve ahlâk ve taşavvuf, 'ulüm-i ictimâ'iyyeye bedel uşul-i fikh, fikh, hikmet-i teşri' vardır ki bu 'ilmelerin mecmû'una ta'bîr-i 'umûmî ile "'ilm-i celil-i fikh" denir. 'ilm-i fikh bütün ihtiyâcât-ı âdiyye ve ma'neviyyeye kâfildir. 'Ulemâ ve hukemâ-yı İslâmiyye, 'ulüm-i 'akliyye ya'ni 'ulüm-i İslâmiyye'den mâ'adâsını taşnif hususunda Aristo'nun taşnifini esas ediyorlar. Bunun için 'ulüm-i 'akliyye taşnîfi, esaslı

bir taşnif olmadığı gibi ‘ulüm-i İslâmiyye de layık-ı vechile taşnif olunmamıştır. Müslümanlık nokta-i nazariyyesine göre, ‘ulüm-i müdevvene evvel emirde ikiye ayrılıyor: ‘ulüm-i İslâmiyye, ‘ulüm-i dahîle.

‘Ulüm-i İslâmiyye, ehl-i İslâm tarafından vağ’ olunan ‘ulümdür. Ve başlıca iki kısma münkasimdir: ‘Ulüm-i ‘âliye, ‘ulüm-i âliye.

‘Ulüm-i ‘âliye: Mağşüd-i bi’z-zât olan ‘İmlerdir. ‘Ulüm-i şer’iyyeden ibarettir. Başlıca üç kısma münkasimdir: ‘İlm-i Qur’ân, ‘ilm-i hadîs, ‘ilm-i fıkıh. ‘İlm-i Qur’ân ile ‘ilm-i hadîse ‘ulüm-i aşliyye; ‘ilm-i fıkıha ‘ilm-i müstenbiğa denir. ‘İlm-i Qur’ân ikidir: Biri ‘ilm-i kıraat-ı Qur’ân, diğeri ‘ilm-i tefsîr-i Qur’ân. ‘İlm-i hadîs de ikidir: Biri uşûl-i hadîs, diğeri aşl-i hadîs. ‘İlm-i fıkıh üç kısma münkasimdir: Fıkıh-ı i’tikâdî, fıkıh-ı ekber veya ‘ilm-i kelâm, fıkıh-ı ‘âmelî veya ‘ilm-i şerâ’ ve aḥkâm-ı fıkıh-ı vicdânî. ‘İlm-i hülâf ve cedel uşûl-i fıkıh da, ‘ilm-i hikmet-i teşrî’ ve ferâ’id, ‘ilmü’ş-şurûḥ furû’ fıkıhda dâhildir. Fakat vicdânî ikidir: ‘İlm-i aḥlâk, ‘ilm-i taşavvuf.

Bu taḫsîm mevdu’ itibariyle bir taḫsîmdir. ‘Ulüm arasında intisâk ve tertîb de vardır. ‘Ulüm-i şer’iyyeyi üç kısma ayırmak; “el-‘ilmü şelâsetun âyetun muhkemetun, ev sunnetun kâ’imetun ev ferîdatun ‘âdiletun.” (el-ḥadîs) ḥadîs-i şerifine muvâfıktır.

‘Ulüm-i âliye, mağşüd-i bi’z-zât olmayıp ‘ulüm-i şer’iyyeye bir vesîle olan ‘ulümlardır. Bu da iki kısımdır: Bir kısmı ehl-i İslâm’a muhtaş olan ‘ulüm-i âliyyedir. Diğer kısmında da aḳvâm-ı sâire de müsterektir. Ehl-i İslâm’a muhtaş olan ‘ulüm-i âliye ‘ulüm-i ‘arabiyye’den ibarettir, ‘ulüm-i ‘arabiyye’ye ‘ulüm-i edebiyeye de denir. ‘Ulüm-i ‘arabiyye evvel emirde üç kısma ayrılıyor: ‘İlm-i naḥv, ‘ilm-i luğat, ‘ilm-i edeb.

Muahhiran ‘ulüm-i ‘arabiyye dokuzu uşûl ve dördü furû’ olmak üzere on üç kısma ayrılmıştır. Uşûl-i tis’â şunlardır: Luğat, ḥarf, iştikâk, naḥv, me’ânî, beyân, bedî’, ‘arûḍ, kâfiye. Furû’-i erba’a şunlardır: ‘İlm-i ḥaṭṭ (imlâ), ‘ilm-i karḍ-ı şî’r, ‘ilm-i inşâ’, ‘ilm-i muḥâdarât.

Seyyid Şerif ‘ulüm-i edebiyeyi taşnif ettiği sırada fenn-i bedî’i zikretmemiş; bedî’i me’ânî ile beyana zeyl ittihaz etmiş idi.

(Târîḥ ile Coğrafya) ehl-i İslâm tarafından vağ’ olunmuştur. Çünkü nuşûş-u şer’iyyede beyan buyurulan emâkin ve uşûl-u seyâhat ve ticâret, ḥayriyye, ḥarâç, ḥac gibi mesâil için târîḥ ve coğrafya bilmeye ihtiyaç vardır. Nitekim ehl-i İslâm bu nokta-i nazara göre târîḥ

7a

ve coğrafyayı vağ’ etmişlerdir. Şu kadar ki aḳvâm-ı sâire bu iki ‘ilmi vağ’ ettiklerinden dolayı târîḥ ve coğrafya ‘ulüm-i müsterekedir.

‘Ulüm-i dahîle: Aḳvâm-ı sâ’ire tarafından vağ’ olunup bilahare İslâmlar’a geçen ‘İmlerdir. ‘ulüm-i dahîleyi, ehl-i kelâm nokta-i nazarına göre taşnif etmek elzemdir. Çünkü ‘ulüm-i dahîlenin tabir-i aharla ‘ulüm-i ‘aḳliyyenin ḥaḳâyîki, kavânîn-i ‘ilmiyyenin derece-i kuvveti bilindikçe ‘aḳl ve nakle, ḥaḳâyîk-ı ‘ilmiyye ile nuşûş-i şer’iyyenin te’ârûḍu zamanında doğru bir re’y dermeyan etmek kabil olmaz. Binaen aleyh, ‘ulüm-i dahîle başlıca üç kısımdır: ‘ulüm-i

riyādiyye, ‘ulūm-i cismāniyye, ‘ulūm-i nefsanīyye. ‘Riyādiyye, ‘ulūm-i kebāirden olup mevdū‘u a‘yān-ı hāriciyyeden intizā‘ olunmuş bir takım şuver-i zihniyyedir. Buna ta‘bīr-i ‘umūmī ile ‘ulūm-i kemmiyyet denir. ‘Ulūm-i cismāniyye de ikiye ayrılır: ‘Ulūm-i fizīkiyye, ‘ulūm-i ṭabī‘iyye. ‘ulūm-i fizīkiyyenin mevdū‘u ḥādīṣāt-ı ṭabī‘iyye, ‘ulūm-i ṭabī‘iyyenin mevdū‘u, mevcūdāt-ı ṭabī‘iyyedir. ‘Ulūm-i nefsanīyye dōrttür: ‘ulūm-i tāriḥiyye, ‘ulūm-i lisāniyye, ‘ulūm-i ictimā‘iyye, ‘ulūm-i felsefiyye.

El-yevm felsefe dōrt ‘ilmden ibarettir: ‘İlm-i nefis, ‘ilm-i mantıḳ, ‘ilm-i aḥlāḳ, ‘ilm-i mā ba‘de‘ṭ-ṭabī‘a.